

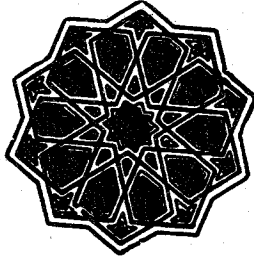

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVI

DİNLER TARİHÇİSİ OLARAK PROF. DR. HİKMET TANYU VE TÜRK DİNİ TARİHİ ÇALIŞMALARINA KATKISI*

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR

Yurdumuzda gerek İslâm öncesi Türk dini, gerek günümüz dini hareketleri konusunda araştırmalar yapmış ve bu hususta eserler meydana getirmiş ilim adamlarının başında Hikmet Tanyu gelmektedir. Ancak Tanyu'nun Türk Dini Tarihi konusundaki çalışmalarına geçmeden önce, kısa da olsa Türk Dini Tarihi ile ilgili çalışmalara göz atmak gerekir.

Ülkemizde Dinler Tarihi çalışmalarının başlangıcı oldukça yenidir. Özellikle Orta Asya Türk dini inanışları hakkındaki araştırmalar; kaynak yetersizliği, Türk kavimlerinin çok geniş bir coğrafi alan üzerine yayılmış olmaları ve muhtelif Türk kavimlerinin farklı zamanlarda farklı inanışlara sahip olmaları sebebiyle dün olduğu gibi bugün de yetersiz kalmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmaların çoğunun konusunu ise, İslâm öncesi Türk dini inanışının geçirdiği evreler, mahiyet ve özünden daha çok, ona verilen veya verilmesi gereken ismin ne olduğu hususu oluşturmaktadır.

Çin kaynaklarının verdiği bilgiler bir yana bırakılırsa, Türk dini ile ilgili en özlü bilgilere VIII. yüzyılda Orhun Nehri kenarına dikilmiş olan Orhun Kitabeleri'nde rastlamaktayız. Bu abidelere Türk dini ile ilgili olarak tanrının birkaç vasfı yanında **Tenri- İduk, Yir-sub, Umay** terimleri zikredilerek Türk dini sisteminin temel esasları verilmekte ve dikotomik bir karakter arz eden Türk kozmogonisi "**üze kök tenri asra yagız yir kılındukda ekin ara kişi oğlu kılınmış**"¹ cümlesi ile özlü bir şekilde ifade edilmektedir.

Kitabelerde verilen bilgiler dışında, İslâm öncesi Türk dini inanışları hakkındaki bilgilere X. yüzyıldan itibaren klasik İslâm tarih ve coğrafya-

* Bu makale, 16 Haziran 1995 tarihinde, Ankara İlahiyat Fakültesi Yunus Emre Konferans Salonunda Dinler Tarihi Derneği tarafından düzenlenen "Ölümünün Üçüncü Yılında Prof. Dr. Hikmet Tanyu" konulu anıma programına tebliğ olarak sunulmuştur.

1. Talat Tekin, **Orhun Yazıtları**, Ankara, 1988, s. 8.

cıları ile seyyahların eserlerinde rastlamaktayız. Özellikle yaşadıkları çağda mevcut Türk inanışları ile ilgili bilgi veren bu tarihçi ve seyyahlardan bazılarını zikretmek gerekirse; Avfi, İbn-i Hurdadbih, İbn-i Havkal, Mes'ûdî, Makdisî, Birunî, İbn Nedim, Yakûbî, İbn Fazlan... vb. saymak yeterlidir².

İslâm öncesi Türk dini inanışları hakkında en geniş bilgileri İtil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti içerisinde yer alan İbn Fazlan'ın *Seyahatnâmesi*'nde bulmak mümkündür. Oguz, Peçenek, Başkurt, Bulgar ve Hazarlar'ın hayatını anlatan İbn Fazlan, "içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp *Bir tanrı* der. Bu, Türkçede Bir Allah demektir., Zira Türkçede "Bir" vahid, "Tanrı" ise Allah anlamına gelir" demektedir³. Çok geniş olmamakla birlikte Mervezî ve Ebu Dülef de yazdıkları seyahatnamelerde konu ile ilgili bilgiler vermişlerdir.

İbn Fazlan dahil daha önce ismini zikrettiğimiz bütün bu tarihçi, coğrafyacı ve seyyahların verdikleri bilgilerin çoğu detaylı ve teknik araştırmaların yerine basit gözlemlere dayanmakta olup, küçük bir gruba ait olan bir inanışın bütün Türk kavimleri için genelleştirilmiş olması sebebiyle her zaman tartışmaya açık özellikler taşımaktadır.

Türklerin İslâmı kabullerinden sonra, Kaşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yıllarında kaleme aldığı *Divânü Lugati't-Türk* adlı eseri ile daha sonra vücuda getirilmiş olan *Dede Korkut* hikayeleri de İslâm öncesi Türk dini inanışları hakkında verdikleri bilgilerden dolayı oldukça önemlidir. Bu konuda Süryani Mihail ve Ebu'l-Ferec'in (Barhebraeus) de eserlerini zikretmek gerekir⁴.

Türkler Müslüman olmadan önce Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm, Musevilik vb. bir çok dini kabul etmiş olmalarına rağmen bu dinlerden hiç biri onların soy kütüklerini değiştirerek Tevrâfî bir soy kütüğü edinmelerine sebep olmamıştır. Ancak İslâmı kabul onları eski inanışlarının reddi yanında, onlarla ilgilenmenin de gereksiz olduğu düşüncesine itmiş, dinler tarihi ile ilgili bilgiler sadece Kur'ân'da zikredilen dinlere münhâsır kalmıştır. Böyle olmakla birlikte yine de biz Selçuklu dönemi medreselerinde Dinler Tarihi ile ilgili bir dersin okutulup okutulmadığını bilmiyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıç ve gelişme dönemlerinde de medrese ders programlarında böyle bir derse yer verilmemiştir. Ancak XIX. yüzyıldá Avrupa'da başlayan Dinler Tarihi çalışmaları Osmanlı ül-

2. Daha geniş bilgi için bakınız; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.

3. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Hrz., Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s. 31; Rızaeddin Fekreddinev, *Bolgar ve Kazan Türkleri*, Kazan, 1993, s. 46-48.

4. Bkz. Harun Güngör, "Süryani Kaynaklarına göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1986, Sa. 40, s. 77-87.

kesinde de etkisini göstermiş, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi programına “*Târîh-i Umûmî ve İlm-i Esatîr-i Evvelîn*” dersi konulmuş, II. Meşrûtiyetin ilanından sonra da Tarih-i Din-i İslâm ve Tarih-i Edyan dersleri verilmeye başlanmıştır⁵.

Ülkemizde ilk Dinler Tarihi Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) tarafından 1911-1912 yıllarında yazılmıştır. Ne var ki, bu kitapta Budizm, Konfüçyanizm, Musevîlik, Hıristiyanlık vb. dinlere dair bilgiler verirken Türklerin İslâm öncesi dinlerinden söz edilmediği gibi, yine Türklerin yukarıda adı geçen dinlerle temasından da hiç söz edilmemiştir. Ancak bu kitapdan sonra Türk Tôresi ve Türk Medeniyeti Tarihi adlı eserinde eski türk dinine büyük bir yer vermiş olan Gökalp, “**Avrupa alimleri, eski Türk Dinini Şamanizm’den ibaret zannederler. Halbuki Şamanizm eski Türk dini sistemleri değil, sihrî sistemleridir**”⁶ diyerek önemli bir gerçeği dile getirmiştir. Gökalp’in başlattığı bu çalışmalar Köprülü⁷, İnan⁸, Kafesoğlu⁹, Tanyu¹⁰, Ögel¹¹ tarafından devam ettirilmiştir.

Abdülkadir İnan’ın çalışmaları bir yana bırakılırsa, diğer araştırmacılar sadece vecd ve istiğrak tekniği olarak nitelendirilen Şamanizm’in bir din olmadığı, özellikle de eski Türk dinine bu adın verilemeyeceği görüşünde birleşmektedirler. Aslında İnan da Şamanizm adlı kitabında Türklerin bugünkü Şamanizmden daha gelişmiş bir şamanizmi kabullendiklerini ifade etmesine rağmen, Eski Türk Dini Tarihi adlı eserinde yine de “İtibari Şamanizm” ifadesini kullanmaktadır¹².

Günümüzde Batıda Türk dini tarihi ile ilgili olarak Jean Paul Roux ve Mircae Eliade’in çalışmalarından da söz etmek yerinde olacaktır. Roux, Orhun Kitabeleri’ni esas alarak yaptığı çalışmada Türk dinini **Devlet ve Halk Dini** olarak ikiye ayırmakta¹³, devletin temsil ettiği dinin Tanrı etrafında merkezleştiğine dikkat çekmekte, eski Türk dininin birçok

5. Hikmet Tanyu, “Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Tarihçesi, I”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1961, VIII, s. 109.

6. Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Hzr., Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka), İstanbul, 1976, s. 117.

7. M. Fuad Köprülü, **Türk Tarih-i Dinisi**, Darülfünun ilahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1341. [1925]

8. Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, II. Baskı, Ankara, 1972; **Eski Türk Dini tarihi**, İstanbul, 1976.

9. İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara, 1980.

10. Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978; **İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara, 1980.

11. Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 697-756.

12. İnan, **Eski Türk Dini...**, s. 2.

13. Jean Paul Roux, “La Religion des Turcs de l’Orkhon des VII et VIII Siecles”, RHR, Paris, 1961, 1, s. 7.

yönden Şamanizmi aştığını kabul etmesine rağmen yine de eski Türk dinini Şamanizim olarak isimlendirmektedir¹⁴. Buna rağmen 1984 yılında kaleme aldığı ve Türkçeye **Türklerin ve Moğolların Eski Dini** adıyla çevrilen kitabında ise Roux, Türklerin din konusunda ikiyüzlü (Hypocrite) davrandığını ifade etmekte¹⁵, şaldirgan ve kan dökücü bir kavim olan Türklerin ölümden de en çok korkan bir millet oldukları¹⁶ gibi tamamen indî ve ilmi olmayan bir yargıyla konuyu ele almaktadır. Hiç şüphesiz kitabın dikkat çekici özelliği sadece bu olmayıp Türkiye Yazarlar Birliği tarafından 1994 çeviri ödülü de kazanan kitapta Dinler Tarihçisi olarak Hikmet Tanyu'nun en önemli kitaplarından biri olan **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı** kitabına yer verilmediği gibi diğer araştırmacıların da çalışmalarına yer verilmemiştir.

Eliada ise, Türklerin Gök-Tanrı'ya inandıklarını¹⁷, yine Roux'ya dayanarak Ma'seri suur'un bir ifadesi olan Tanrının imparatorlukların parçalanmasına paralel olarak çoğaldığını ifade etmektedir¹⁸.

Yukarıda özetlemeye çalıştığım bu durumdan ve özellikle de bu noktadan hareketle Tanyu'nun Türk kültürü çerçevesi içinde İslâm öncesi ve sonrası Türk dini tarihine katkılarından, onun Türk dini tarihi araştırmalarındaki mümtaz yerinden bahsedebiliriz. Ancak bu konuya da geçmeden önce, onun yayınlanmış eserlerini zikretmek gerekir. Merhum Tanyu'nun yayınlanmış eserlerini iki ana başlık etrafında toplayabiliriz.

I- Kitaplar

a- Dinler Tarihi ile İlgili Kitapları

1- **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

2- **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, (2. Basım), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

3- **Dinler Tarihi Araştırmaları**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

4- **Yehova Şahitleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, (2. Basım), Ankara, 1980.

14. Roux, a.g.m., II, s. 230.

15. Jean- Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984, s. 43.

16. Roux, a.g.m., II, s. 230.

17. Mircae Eliade, *Traité d'Histoire des Religions*, Paris, 1974, s. 62-66.

18. Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées religieuses*, Payot Paris 1983, III, 12.

5- **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, Bilge Yayınları, 1976, II. Cilt, (Genişletilmiş 2. Basım), Bilge Yayınları, İstanbul, 1979.

6- **Türklerin Dini Tarihçesi**, Türk Kültürü Yayınları, İstanbul, 1987.

7- **İslamıktan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, (2. basım), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1986.

8- **Nuh'un Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler, Bütün Olayların İç Yüzü**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1989.

9- **İslâm Dini'nin Düşmanları ve Allah'a İnananlar**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1989.

b- Diğer kitapları

1- **Türkçülük ve Gerçek Demokrasi**, İstanbul, 1945.

2- **Türk Gençliğinin Kükreyişi (Türk Milliyetçiliğinin Davası ve Hedefleri, Komünist ve Komünistlerin Tahlil ve Tenkidi)**, Ankara, 1947.

3- **Türkçülüğün Davası ve Türkiye'de İşkenceler**, Kayseri, 1950.

4- **Ziya Gökalp ve Yeni Türkiye'nin Hedefleri**, Ankara, 1956.

5- **Niçin Komünist Oluyorlar**, Ankara, 1958.

6- **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği**, (Orkun Yayınları), Ankara, 1961.

7- **Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği**, (Toprak Yayınları), İstanbul, 1962.

8- **Tevfik Fikret ve Din**, Anda Yay., İstanbul, 1972.

9- **Ziya Gökalp, Kızıl Elma**, (Hazırlayan: Hikmet Tanyu), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1976.

10. **Türkçemiz**, 3 cilt, (H. Fethi gözler ile birlikte yazmıştır ve Orta okulların resmi ders kitabıdır), (14. Basım), İstanbul, 1976.

11- **Ziya Gökalp Kronolojisi**, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1981.

c- Şiir Kitapları

- 1- Cihan İçinde Bir Cihan, Cenk Yayınları, 1980.
- 2- Atatürk İçin Şiirler, Özleyiş Yayınları, Ankara, 1981.
- 3- İnsan ve Dünya, Emel Yayınları, Ankara, 1978.

II- Makaleler

Hikmet Tanıyü'nün çeşitli dergi ve gazetelerde yazdığı ilmi ve siyasi yazılarla kongrelerde sunduğu ilmi nitelikte olan bir çok sayıda inceleme, araştırma ve makaleleri yayınlanmıştır. Ayrıca Onun İslâm Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi'nde Dinler Tarihi konularıyla ilgili yazmış olduğu ansiklopedi maddeleri de vardır.

Merhum Hoca'nın özellikle Dinler Tarihi ile ilgili eserleri metot açısından ele aldığımızda, onun, eserlerinde deskriptif, fenomenolojik, karşılaştırma ve filolojik metotları başarılı bir biçimde uyguladığını, bununla birlikte yine de araştırma ve incelemelerinde metottan ziyade muhtevaya ağırlık verdiğini görmekteyiz. (Bu zikredilen hususlar, yukarıda adı geçen kitaplar incelendiğinde görülecektir).

Kanaatimce, merhum Hoca'yı daha iyi anlayabilmek ve onun Türk dini tarihine bakışını tesbit edebilmek için, küçük bir kitapçık halinde yayınlanmış olan, **Türklerin Dini Tarihçesi** isimli kitabını iyi değerlendirmek lazımdır. Ben bu yazımda adı geçen kitabı değerlendirecek ve yeri geldikçe de diğer kitap ve makalelerinden söz edeceğim.

Burada neden diğer kitapları değil de bu kitabı değerlendirmeye aldığım hususunda bir soru akla gelebilir. Bu soruya şöyle cevap vermek uygundur.

1- Merhum Hoca'nın bu kitapta ortaya koyduğu ve ileri sürdüğü görüşlerin hemen hepsi gelişen şartlar ve daha sonraki çalışmalar sonucunda doğrulanmıştır.

2- Türk siyasi tarihi nasıl bir bütünlük arz ediyorsa, Türk dini tarihi de aynı bütünlüğü ifade etmektedir. Zira, Hocam kitabında dini, tarihçilerin sadece tarihi bir fenomen olarak kabul etmelerine karşı, onun sadece tarihi bir fenomen olmadığını, bir inanış, pratik ve ahlaki değerler bütünü olan dinin, translistorik (= tarihi aşan) bir yönünün de bulunduğunu anlatmaya gayret etmektedir. Bu husus sadece zikri geçen kitapta değil **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı** adlı eserde de kendini göstermektedir. İşte dinin bu şekilde algılanış ve kavranışı dinin anlaşılması hususunda tarihçilerle dinler tarihçileri arasındaki farkı da ortaya koymaktadır.

Eski Türk dininin Monoteizm¹⁹ olduğunu kabul eden Tanyu, söz konusu kitabında eski Türk dini ile ilgili çalışmalarda yapılan başlıca iki yanlış üzerinde durmaktadır. Bunlar:

1- Altay ve Yakut manevi inancını, bütün olarak eski Türk inancı şeklinde kabul etmek, bunları eski Türk dini ile özdeşleştirmek. Halbuki burada şunu ifade etmek gerekir ki, çok önceleri anayurttan ayrılan Yakutlar kuzeye çekilmiş ve Türklerin tarihi hayatına katılmamışlardır.

2- Eski türk dinini Şamanizm olarak kabul ve takdim etmek (s. 9).

Günümüz Türk araştırmacılar bir yana, Batılı araştırmacılar; Eliade, Couliño ile Gennep vb. tarafından Şamanizm'in bir din olmadığı açık bir biçimde ortaya konulmuş olmasına rağmen, hala Türkiye'de neyin din olup olmadığını, neye din denip denilmeyeceğini bir türlü kavramak istemeyen kimselerce Şamanizm'in ilk Türk dini olarak kabul edilmesi ilginçtir²⁰.

✓ Sadece Türk ülkelerinde değil, dünyanın birçok bölgesinde rastlanılan, büyüsel bir takım pratik ve terapi uygulamaları yığını olarak karşımıza çıkan Şamanizm konusunda "*Şamanlık diye bir ad ve din yoktur*" diyen merhum Tanyu, Abdülkadir İnan'ı eski Türk dinini Şamanizm olarak nitelediği, Gökalp'i de Türk dinini Toyonizm olarak takdim ettiği için eleştirmektedir.

Merhum Tanyu, bazı Türk kabilelerinin Tobalar'da olduğu gibi Budizm'i; Gagauzlar'da olduğu gibi Hıristiyanlığı; Hazarlar'da olduğu gibi Karaîliği benimsemiş olmalarına rağmen, asıl ana kitlenin daha önce eski Türk dininde, sonra da Müslümanlık'ta karar kıldığını belirtmekte bu kabul edişin sebeplerini ve daha sonra kısa da olsa Müslüman Türklerce kurulan devletleri ayrı ayrı ele alıp onlarla ilgili bilgiler vermektedir (s. 123-132).

Yayınlandığı dönemde, özellikle Türkiye'de bazı çevrelerce büyük bir tarihi keşif takdim edilen Arthur Koestler'in **13. Kabile (La Tréizime Tribu, l'empire Khazar et son Héritage)** adlı eserini eleştiren Tanyu, Hazarlar'ın çeşitli devletlerle ilişkileri üzerinde durmakta, tam bir Yahudi mezhebi olmayan **Karaîlikle** Ortodoks Yahudilik arasındaki farkları tek

19. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Hikmet Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, İstanbul, 1986.

20. Din tanımları hakkında bkz., Yves Lambert, "La "Tour de Babel" des Définitions de la Religion, **Social Compass**, Louvain- La Neuve, (Mars, 1991), 38, (1), 73-85.

tek saymakta, Koestler'in konuyu bilinçli olarak saptırdığını anlatmaktadır²¹. (s. 72-73).

Tanyu, kitabında sadece Karâilere değil, Hristiyan Türklere örnek teşkil etmesi açısından, Gagauzlar'a da yer vermiş, eldeki mevcut kaynaklara göre onların soy, din, dil ve yaşadıkları bölgeleri de anlatmış, özellikle de Gagauz inançlarının Hristiyanlıktan ayrıldığı noktalara dikkat çekmiştir (s. 98-99).

Merhum Tanyu sözkonusu kitabının **Din ve Medeniyet** bölümünde son yıllarda tartışma konusu yapılan ve gündemde tutulmaya çalışılan din-milliyet ilişkisi üzerinde durarak **İslam İmanı koruyan milliyetçiliğe asla karşı değildir.../Türkiyeli bazı kişilerin Türklüğü ve Türk milliyetçiliğini inkarı da sapık bir anlayışın olduğu kadar, bilgisizliğin hatta gaflet ve ihanetin de bir belirtisi olarak görülebilir** demektedir (s. 139).

Dinler Tarihi ile ilgili makalelerinde ise daha özel konuları ele alan Tanyu, yukarıda görüldüğü üzere günümüzde tartışılan ve çoğu bilgi eksikliğinden kaynaklanan sapmalara cevap vermeye, onların doğru anlaşılması hususunda yardımcı olmaya gayret etmiştir.

Ayrıca üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da, Tanyu'nun eserlerinin sadece geçmişe yönelik, tarihi problemlere hasredilmiş olmasıdır. O, eserlerinde geçmiş tarihi problemleri değil, **Yehova Şahitleri, İslam Dininin Düşmanları ve Allaha İnananlar, Nuh'un Gemisi (Ağrı Dağı) Ermeniler ve Bütün Olayların İçyüzü** gibi her biri büyük bir emek mahsülü olan kitaplarında din perdesi altında Türk kültür ve milli bütünlüğüne yönelen tehditlere dikkat çekmektedir. Onun bu tür konular üzerinde durması birçok riski de beraberinde getirmiş, birçok cemaat ve kimse ona karşı düşmanca bir tavır içine girmiştir.

Bütün bu kısa açıklamalardan sonra şunu söylemek mümkündür. Tanyu, gerek kişiliği, gerekse ilmi çalışmalarıyla örnek alınacak değerli bir Türk ilim adamıdır. Araştırmalarında filolojik, deskriptif, karşılaştırma ve fenomenolojik metotları ustalıkla kullanmıştır. İncelemelerini belli bir metot çizgisinde ele almakla birlikte kesin bir sonuç elde etmek için diğer metotlardan da yararlanmıştır. Çalışmalarında metot meselesine dikkat ettiği gibi konunun okuyanlar için yarar sağlamasına da dikkat etmiştir. İncelediği problemleri ve verdiği tez konularını İslâm Dini'ne ve Türk Milletinin temel kültürel problemlerinin çözümüne katkıda bulunacak hususlardan seçmeye özen göstermiştir.

21. Daha geniş bilgi için bkz. Hikmet Tanyu **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, İstanbul 1979, C. I-II.

Tanyu, araştırmalarında en ufak ayrıntılara dahi dikkat eden, problemler arasındaki mantıkî ilişkiyi çok iyi belirleyen, güçlü tahliller ve yorumlar yapan ilmi bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Rahmetli hocamız Dinler Tarihi yanında çeşitli tarihi, kültürel ve etnolojik konularda da birçok incelemelerde bulunmuştur. Bunlar da onun çok yönlü bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

O, Eski Türk Dini ve inançlarını ilmi bir üslup ile ortaya koymasıyla Türk Din ve Kültür Tarihi'ne büyük katkılarda bulunmuştur. Bu alanda ortaya koymuş olduğu en önemli yenilik, Eski Türk Dini'nin isimlendirilmesinde Gök Tanrı Dini terminolojisini, Dinler Tarihi literatürüne kazandırarak, bu konudaki karmaşaya son vermiş olmasıdır.

Gerek Türk din tarihi, gerekse diğer çalışmaları ile bize rehberlik eden merhum Hocam'ı rahmetle ve şükranla anıyorum.